

Več kot štirideset let je minilo, odkar je dr. Janez A. Arnež v New Yorku ustanovil privatno kulturno ustanovo Studia Slovenica, namenjeno zbiranju kulturno-zgodovinskega gradiva o Slovencih po svetu, zlasti v emigraciji, kot tudi informiranju ameriške javnosti o Sloveniji in Slovencih. Z bogatimi arhivskimi zbirkami in obsežno knjižnico se je nato po dolgih desetletjih vrnil v domovino.

Vaša pot na tuje, kamor ste odšli praznih rok, in vrnitev v domovino z obsežno arhivsko ustanovo opiše krog zares svojevrsnega in izjemnega življenjskega dela. Kako se je ta pot začela?

Leto 1945, tragično za slovensko zgodovino, je seveda prizadelo tudi mene osebno. Kot načelni nasprotnik vsakega totalitarnega sistema sem se pred komunistično revolucionarno oblastjo umaknil iz Trsta v Italijo. To je bil moj vstop v nov svet. Odprl mi je možnost študija in izobraževanja, ki sem si ga vedno želel. V tem pogledu nisem doživel osebne tragedije, ampak sem po sili razmer pristal v svobodnem, kulturno in civilizacijsko zanimivem zahodnem svetu.

Po študiju na univerzah Yale in Laval sem nekaj let delal v Kongresni knjižnici v Washingtonu. V isti knjižnici sta bila zaposlena tudi moja dobra prijatelja iz dijaških let v Ljubljani, Erik Kovačič in Valentin Leskovšek. Ob delu sta dokončala študij knjižničarstva in do konca delovne dobe ostala v Kongresni knjižnici. Sam sem pa študiral ekonomijo in se nekaj let pozneje naselil v New Yorku, kjer sem predaval ekonomijo. Kljub razlikam v poklicni usmeritvi smo imeli vsi trije veliko skupnega: zanimali so nas slovenski problemi in spraševali smo se, kaj bi lahko v tujini prispevali k slovenski stvari. Na prijateljskih večerih smo razpravljali tudi o tem, kako malo ali nič ni slovensko ime znano v tujini. Kolikor informacij o Sloveniji in Slovencih je bilo najti v knjižnici, so bile tujega izvora z znatno mero napak, deloma zaradi nepoznanja dejanskega stanja, deloma pa zaradi nenaklonjega pričevanja o ljudstvu, ki je živelo na Kranjskem, Štajerskem, Koroškem, Goriškem, onstran Mure in v Dravski banovini. Na ta način Slovenci niso bili nikjer prikazani kot narod, ampak le kot manjšinsko ljudstvo, ki je živelo v obrobni deželi večjih držav. V zadnji fazi predvojne zgodovine so Slovenci dosegli na omejenem narodnem območju status »plemena«. Quid faciendum? Tarnanje nad slovensko preteklostjo, če ni povezano s korekturno akcijo, je neplodno govorjenje. Zato smo leta 1957 ustanovili Studia Slovenica z namenom, da informiramo svetovno javnost o Slovencih in Sloveniji v angleško pisanih knjigah. Prva knjiga je izšla že naslednje leto. Napisal sem jo sam in založil sem jo sam.

Napisali ste tudi več knjig o Slovencih v Ameriki. Kaj vas je k temu vodilo?

Ni bilo težko ugotoviti, da je bilo slovenstvo v tujini obsojeno na izginotje. Prihod političnih emigrantov je neizbežen konec slovenske skupnosti v ZDA in v Kanadi malo odmaknil, nikakor pa ga ni mogel ustaviti. Izginjali so slovenski časopisi, slovenske župnije, slovenske šole in tečaji. Tako so odmirale slovenske naselbine, toda njih preteklo življenje in delovanje na raznih področjih je vsekakor treba pripoznati kot del slovenske zgodovine in ga ohraniti spominu. Za to ohranitev pa ni druge možnosti kot zbiranje vsega pisnega in tiskanega gradiva, fotografij, filmov, umetniških del in glasbenih stvaritev, ki so nastale v teh naselbinah. Kulturna in jezikovna asimilacija mladih generacij in nerazumevanje pomembnosti kulturne dediščine sta vztrajno uničevala velike dele tega zgodovinskega opusa slovenskih emigrantov. Prizadeval sem si

Zgodovina je continuum

Pogovor z dr. Janezom A. Arnežem

zbirati in hraniti, kar mi je uspelo dobiti pri znancih in prijateljih. Pomankanje primerne in dovolj velikega prostora je bilo velika ovira v teh prizadevanjih. Zato sem moral omejiti zbiranje samo. Med letoma 1968 in 1988 sem pošiljal to emigrantsko literaturo, na podlagi zamene, NUK-u, kot sva se dogovorila z Jožetom Žužkom, tedanjim šefom tamkajšnjega nabavnega oddelka. Dr. Bruno Hartman, ravnatelj Univerzitetne knjižnice v Mariboru, je tudi želel dobivati slovensko izseljensko literaturo. Z veseljem sem mu skušal ustreči in sem mu poslal nekaj zavrtkov v Maribor. Politična oblast pa je odločila, da v Mariboru take literature ne potrebujejo. Vrh vsega pa so na notranji upravi ugotovili, da jim lahko celo škoduje.

V svet vas je pognala komunistična revolucija. Verjetno vas je ta okoliščina zaznamovala tudi kot znanstvenika, saj ste poslej še posebno skrbno zbirali gradivo slovenskih političnih beguncev.

Gradivo slovenskih političnih beguncev je nastajalo, če smem reči, v »moji« dobi. To je največja politična emigracija v slovenski zgodovini, ki ima tudi kaj povedati, saj je bila kulturno močna. Njenega obširnega delovanja ni vodila ne finansirala kakšna javna oblast, ampak je vse nastalo iz zasebne pobude in prihrankov. Prav tako je ni vodil noben »agit-prop«, ampak je pokazala veliko raznolikost, tudi na področju političnih in ideoloških usmeritev. Nastajala je v svobodnem svetu, kjer je bilo mogoče izražati individualne poglede.

Obširna slovenska kulturna dediščina je nastala že v begunskih taboriščih, posebno v Avstriji, kjer so slovenski begunci živeli v večjih skupnostih, kar jim je omogočilo organizirati raznovrstno šolstvo, kulturno delovanje in tudi pomembno publicistično dejavnost. Ta prispevek sem skušal ponazoriti leta 1999 v delu Slovenski begunski tisk v Avstriji 1945–1949. Iz te dobe se je nabrala kar znatna literatura, seveda v obliki razmnoženin. Zelo dokumentarne so fotografije iz te dobe, ki so jih v velikem številu prispevali slovenski fotografi, posebno Marjan Hočevar in Marjan Kocmur.

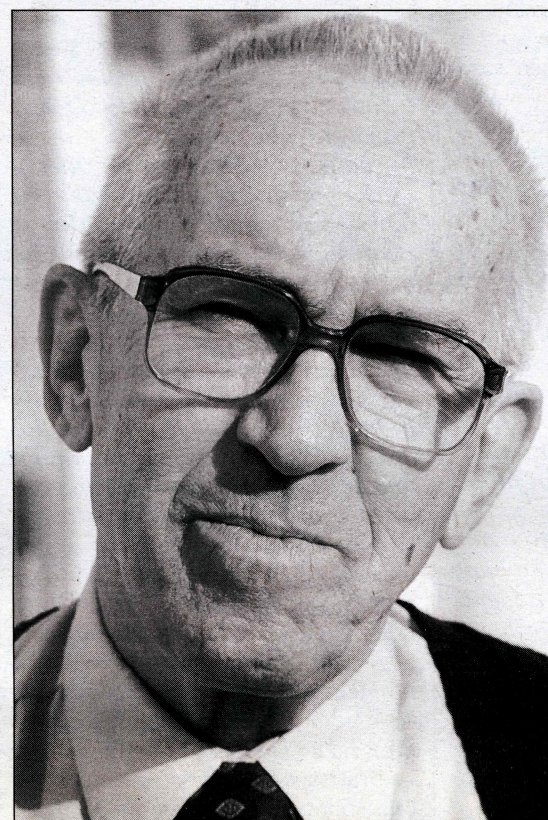
V slovenskih naselbinah premorskih držav so politični emigranti po preselitvi iz taborišč začeli izdajati liste (Klic Triglava, Naša luč, Svobodna Slovenija, Smer v slovensko državo, Slovenska pot, Slovenska beseda, Slovenija, Slovenska država, Božja beseda itn.) in pripravljati druge kulturne ter družabne nastope (dramatika, leposlovje, glasba, znanost itn.). Tako se je obseg gradiva, ki ga je bilo treba ohraniti, postopoma večal. Hkrati se je večala težava zbirateljev, kako zbrati novo gradivo, ki je nastajalo na geografsko zelo oddaljenih krajih, in kako zagotoviti popolne zbirke.

Kako ste prišli do tako obsežnega gradiva?

Želja po zbiranju gradiva je bila velika, možnosti pa zelo omejene. Kmalu je bilo stanovanje tako polno škatal, da sem se moral sprijazniti z ustavitvijo zbiranja. Kot sem že omenil, sem nekaj zbranega gradiva pošiljal v NUK in deloma tudi v Maribor.

Možnost obširnejšega zbiranja pa se je ponudila s slovensko osvoboditvijo. Politična osvoboditev Slovenije je prinesla možnost preselitve Inštituta Studia Slovenica in vsega gradiva v Ljubljano, kjer je bila ustanova registrirana julija 1991. Studia Slovenica ima prostore v Zavodu sv. Stanislava, p. p. 28, 1210 Ljubljana Šentvid. Ko se je odprla možnost se-

litve v Slovenijo, sem iskal večje zbirke, ki sem jih sicer že preje poznal, a jih nisem imel kje shraniti. Med prvimi takimi pomembnimi zbirkami je bilo precej obširno gradivo, ki ga je zbral in shranil prof. Janez Sever v Clevelandu. Manjši, toda popolnoma politični arhiv, je imel dr. Ludvik Puš v New Yorku. S sinom sva napolnila prvi zabojnik v hiši dr. Puša, kamor sva prej s tovarnjaki zvozila gradivo, nabrano po raznih slovenskih naselbinah v ZDA.

Dr. Janez A. Arnež (foto: iz)

In ta prvi zabojnik je prišel v Evropo in do meje SFRJ prav v času, ko so na mejo prihajali tanki JLA. Po telefonu mi je uspelo transport ustaviti na italijanski strani in ga prepeljati čez mejo šele nekaj dni pozneje, ko so na slovenskem ozemlju jugoslovanski tanki izgubili vojaško sposobnost. Ta prvi prevoz smo uskladiščili v opuščnem šolskem poslopju v Šmartnem v Goriških Brdih. Sledili so mu še trije, in sicer iz Hamiltona (Kanada) ter Buenos Airesa in končni iz New Yorka. Pripeljal sem tudi štiri kombine knjig in časopisov iz Zahodne Evrope (Nemčije, Francije, Avstrije in Italije).

Toda ob vsem tem zbiranju ste samostojno raziskovali slovensko narodno in politično zgodovino. Na samem začetku Studia Slovenica stoji vaša knjiga Slovenia in European Affairs: Reflections on Slovenian Political History. To je bil, domnevam, prvi poskus politične zgodovine Slovencev ...

Prva knjiga v zbirki Studia Slovenica je res bila moja knjiga Slovenia in European Affairs. Niti najmanj nisem imel namena pisati slovenske zgodovine, tudi politične ne. Skušal sem le iz slovenske preteklosti izbrati določene točke, za katere sem menil, da bodo zanimale tujca, ko si bo hotel predstaviti to, kar sem mu ponujal: Slovenijo in Slovence v prizmi preteklosti. Zato sem dal podnaslov »reflections«, nekako misli o intelektualno pomembnih točkah v slovenski politični zgodovini. S tem nočem zatrjevati, da je bila moja izbira zgodovinskih drobec edino pravilna rešitev. Zelo verjetno bi drugi drugače in morda bolje presodili, kaj bi bilo primerno iz slovenske zgodovine dati na tuj »menu«. Ker sam nisem imel in tudi ne bi hotel imeti monopola nad tovrstnim pisanjem, so imeli vsi kritiki priložnost, da bi s svojega stališča pripravili predstavitve naših narodnih problemov. Očitno so se zadovoljili le z besedami in obljubami. Slovenski emigrantski politiki so želeli svojevrsten, nekako apologetičen prikaz slovenske

zgodovine. Imeli so sestanke in načrtovalne seje, toda alternative niso izpeljali. Moji knjigi je nasprotoval zgodovinar F. Dolinar v Rimu, ki ni hotel sprejeti misli, da knjiga ni bila napisana kot zgodovina, posebno ne v takem smislu, kot jo je on pričakoval. Nasprotovala sta ji tudi politika dr. J. Basaj in M. Stare. Verjetno zato, ker pač nisem prikazal njunega dela v vojnem času in ga opravičil, kar sta pričakovala. Nista tega jasno povedala, ampak knjigo brez argumentacije odklonila. Dr. Krek jo je blagohotno sprejel, dr. Puš pa le kot zaslon publikacije, nekako mašilo, dokler ne pride na dan knjiga, ki naj bi prišla iz odbora, ki mu je načeloval on. Te knjige pa nikoli ni bilo. Eden redkih, ki je knjigo zelo veselo sprejel, je bil Ruda Jurčec in se je obregnil ob tiste, ki so veliko govorili o pripravi knjige o okupaciji in komunistični revoluciji, o zgodovini SLS, a nič naredili.

Letos sem izdal 31. knjigo v zbirki Studia Slovenica. To je moje delo: SLS 1941–1945, Slovenska ljudska stranka/Slovenian People's party. Knjiga skuša podati pregled delovanja slovenske politične emigracije v času druge svetovne vojne v Londonu in New Yorku.

Ko ste preselili arhiv in druge zbirke Studia Slovenica v domovino, ste našli prostor v kletih opustošenega Zavoda sv. Stanislava. V ruševinah ste s svojimi knjigami in »papirji« taborili celo prvo zimo ... Povejte, kakšen čudež je za vas v tem »starem papirju«?

S politično osvoboditvijo Slovenije se je začela tudi za Studia Slovenica nova doba. Leta 1992 so v teku enega tedna (konec junija – začetek julija) pripeljali v Ljubljano zabojnika iz Kanade in Argentine. Vsebinsko obeh smo spravili v Zavodu sv. Stanislava. Po leseni drči so škatle pristale v kleti stavbe, v nekdanji vodski telovadnici. V zabojniku sem pripeljal tudi železno posteljo in se nastanil med knjigami in arhivom. Bil sem tedaj edini stanovalec v veliki stavbi, v kateri so bile vse okenke šipe sistematično razbite, kar je bil eden od mnogih razbojniških posegov umikajoče se JLA. Torej bo letos deset let, odkar sem stanovalec te stavbe. Pomembno je, da sem preživel dobo negotovosti in ohranil tisto, kar se mi je zdelo in se mi danes zdi vedno bolj dragoceno, in to vsak dan. V teh starih papirjih vidim in premišlujem dobo slovenstva, ki je prešla, ki bi jo preneka- teri radi zbrisali, vendar je kljub vsemu, zeleno ali nezaželeno, del naše sodobnosti. Zgodovina, tudi slovenska, je continuum, policijska oblast jo sicer lahko krha, toda v celoti je ne more podreti. Vsak ohranjen, zgodovinski dokumentaren papir, morda težko izbojevan od uničevalcev, pomaga pokrivati beline naše preteklosti. Mislim, da se vsak pravi zgodovinar belih lis na slikah preteklosti boji in bi jih rad prekril – ne z vložki, diktiranimi od oblasti, ampak z dokazi, ki jih more razbrati v dokumentarnosti starih papirjev. Historia docet, so rekli stari in jim moramo vsak dan pritrditi, da nas uči in mora učiti danes in jutri. Zato je arhivsko gradivo, »stari papirji«, vrednost, ki vsak dan raste in verjetno visoko presega vrednost, ki mu jo je zapisovalec arhiva prisodil.

Deset let od prihoda Studia Slovenica v domovino ste izpolnili z urejanjem arhiva in knjižnice. Toda vsako leto, odkar ste v Sloveniji, napišete – ali pa vsaj izdate – tudi po eno knjigo o kulturni, socialni ali politični zgodovini Slovencev. Ali ne izdajate – vse na lastne stroške – tudi svoje revije?

V zadnjih desetih letih sem si prizadeval urediti pripeljano gradivo. Pri mizarju sem moral naročiti primerno knjižnično opremo. Popisal oziroma računalniško obdelal sem več kot 40.000 knjig in okoli 700 naslovov različne periodike. Priredil sem štiri razstave taboriščnega, argentinskega in severnoameriškega slovenskega tiska in razstavo fotografij iz koroških taborišč. Na tem mestu moram izraziti priznanje Arhivu RS, edini javni ustanovi v Sloveniji, ki je pokazala razumevanje za vrednost arhivskega gradiva, ki ga hrani Inštitut Studia Slovenica. Arhiv RS daje specializirano pomoč pri urejanju arhiva, ki je že napolnil okoli petsto arhivskih škatel. Leta 1993 sem se preselil iz New Yorka v Slovenijo. Vsako leto po svoji vrnitvi sem izdal eno knjižno delo. Julija 1995 sem začel izdajati list Pogledi, ki izhaja štirikrat na leto. V njem objavljam dokumentarno gradivo, shranjeno v arhivu naše ustanove. Hkrati skrbim za rast celotnega fonda Studia Slovenica na knjižnem, periodičnem, arhivskem in likovnem področju.

S sedanjim direktorjem Zavoda sv. Stanislava, ki je tudi sam humanističen znanstvenik, pa ste nedavno dosegli idealen dogovor. Podpisali ste sporazum, ki trajno zagotavlja prihodnost Studia Slovenica znotraj Zavoda sv. Stanislava in njen svobodni razvoj. Kakšna perspektiva se s tem odpira pred Studia Slovenica, ki deluje že peto desetletje?

Stari so dejali, da v času vojne muze molčijo. Okoliščine so me prisilile k priznanju, da morajo tudi v času, ko prevlada karierizem, borba za oblast in čast, muze v kot, da jih ni ne videti in ne slišati. Muze in njih delo imajo nadčasovno razsežnost, borba za čast in oblast pa je sedaj in samo sedaj. Kulturna narodna dediščina in njeno zbiranje ter hranjenje ne povečajo ne časti ne oblasti in tudi ne osebnega dohodka. Komu torej v korist? Na to more odgovoriti le idealist, ljubitelj kulture, ki ni ujet v vezi pragmatizma in utilitarizma.

Letos pa se je s pogodbo med Zavodom sv. Stanislava in Inštitutom Studia Slovenica položaj inštituta uredil v taki meri, da ima zagotovljeno popolnoma svobodno in neodvisno delovanje. Kot je bilo določeno v pogodbi, bo v pol leta Inštitut dobil nove prostore, ki jih sedaj preurejajo in funkcionalno prilagajajo potrebam inštitutskih zbirk. V tem pogledu je prišlo do velikega napredka po zaslugi novega vodstva Zavoda sv. Stanislava, ki je priznalo kulturni pomen Inštituta Studia Slovenica.

Vedno sem se zanimal za velike in pomembne kulturne ustanove po svetu in se spraševal, kaj bi bilo treba storiti, da bi tudi Slovenci mogli priti do česa podobnega. Največja knjižnica na svetu, Library of Congress, se je razvila iz darila predsednika Jeffersona, ki je poklonil ameriškemu narodu svojo osebno knjižnico z nekaj nad štiri tisoč deli. V dveh stoletjih je knjižnica zrastle do zavidljive višine, ker so Američani spoznali pomembnost take ustanove za kulturni in civilizacijski napredek države. Studia Slovenica je komaj nastala in se ne more meriti s svetovnimi ustanovami. Kljub temu pa lahko rečem, da sedanji obseg zbirk Inštituta Studia Slovenica predstavlja dovolj veliko zrno, ki ob vestnem in idealnem pristopu mojih naslednikov lahko vzklije in zraste v drevo, katerega sadeži bodo v zadovoljstvo in korist slovenskega naroda.

Pogovor je pripravil
MATIJA OGRIN